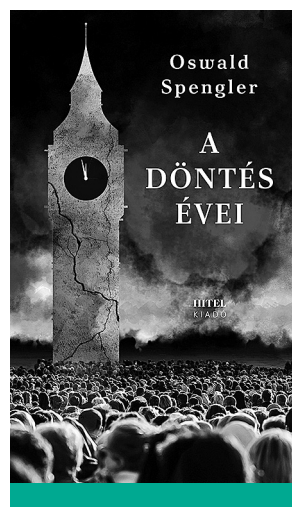

PÁRHUZAMOS ÉVTIZEDEK

KURUCZ BARNABÁS

A politikafilozófiai értekezésekre egyesek úgy tekintenek, mint doktriner ideológiai kordokumentumokra, mások elvont akadémiai okoskodást látnak bennük, megint mások etikai értelmet tulajdonítanak ezen textusoknak. Jelen írásban a mannheimi tudásszociológia hagyományára támaszkodva egy meghatározott gondolkodási stílust tükröző mentális térképként, a társadalmak orientációs segédeszközeként értelmezem a politikafilozófia jelentős alkotásait.¹ Ebből a perspektívából szemlélve egy-egy kötet „értékét” a valósággal való rezonanciája révén lehet meghatározni. Más szavakkal, egy elsőre tisztán teoretikus írás „hasznossága” a belőle kialakított s a jelen kihívásaira adott stratégia életképességében rejlik.

Ebből az intellektuális látószögből szemlélve Oswald Spengler munkássága kiemelkedő fontosságra tett szert az európai jobboldalon, miután „a 2010-es évek második felének válságjelenségei (migrációs krízis, populista hullám, Brexit) biztosan ráébreszthettek arra, hogy a globális rend minden eresztékében recsegropog”.² Mindez ráadásul nem csak átmenetileg kérdőjelezte meg a liberális narratíva plauzibilitását, hiszen „az a tény, hogy ma a »válság« már nem egy rövid, irányadó döntéseket tartalmazó fázist, hanem folyamatos állapotot ír le, elsősorban annak köszönhető, hogy a krízis konvergens módon jelentkezik”.³ Ennek fényében Békés Márton egy ízben helyesen mutatott rá, hogy Francis Fukuyama *A történelem vége és az utolsó ember* című írásában foglalt narratíva összeroppant a 21. század súlya alatt. Reinhart Koselleck német történész hívta fel a figyelmet a válság konstruktív mozzanatára, ugyanis a krízis egyben mindig felértékeli a döntést, kiemeli a politikai akció jelentőségét.⁴ A válságkonvergencia megköveteli a cselekvések jól átgondolt és strukturált egybefűzését, tehát a stratégiát. Véleményem szerint Oswald Spengler eredetileg 1933-ban megjelent *A döntés évei* címet viselő kötete éppen ehhez szolgáltat igen értékes adalékokat, hiszen már az írásmű címe is azt sejteti – van még remény.⁵

Oswald Spengler: *A döntés évei* ([1933] 2024)

SZERZŐ ÉS MŰVE

Oswald Spengler (1880–1936) a német konzervatív forradalom kiemelkedő gondolkodója volt, amely a múlt század ’20-as és ’30-as éveiben élte virágkorát.

- 1 MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. ford. BENDL Júlia – BOGNÁR Virág – HOFSTAEDTER Herbert – KARÁDI Éva – KISBALI László, Osiris, Bp. 2000.
- 2 BÉKÉS Márton: A világrendszerváltás. *Kommentár*, 2022/4. 71.
- 3 Benedikt KAISER: Krízis-konvergencia. ford. HÁRSHEGYI Zsuzsanna, *Kommentár*, 2023/4. 16.
- 4 Reinhart KOSELLECK: *Kritika és válság*. ford. BOROS Gábor, Atlantisz, Bp. 2016.
- 5 Oswald SPENGLER: *A döntés évei* [1933] ford. JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső, Hitel, Bp. 2024. (A továbbiakban az ebből a kiadásból származó idézetek oldalszámát a főszövegben zárójelben adjuk meg.)

Légből kapott – Graf Zeppelin típusú léghajó a Kálvin tér fölött, 1931
(Fortepan / Révay Péter)

Saját bevallása szerint Nietzsche és Goethe követőjeként írta műveit.⁶ Giambattista Vico olasz történész-filozófus *Az új tudományban* lefektetett ciklikus történelemszemléletét továbbgondolva úgy vélte, a különböző magaskultúrák megszületését és elhalását kell a történeti korszakolás alapköveinek tekinteni. Organikus szemléletének legjellemzőbb vonása szerint hasonló folyamatok játszódnak le a magaskultúrák történetében, így mind átmennek a keletkezés, a virágzás és az elhalás periódusain. Az azonos periódusokban produkált kulturális mintázatok pedig „egyidejűségük” miatt összehasonlíthatók – gondolkodásának ezen eleme teszi lehetővé, hogy műveit újból és újból előveszik, olvassák, vitatják vagy elismerik.

A *döntés éve*i eredetileg 1933 augusztusában jelent meg németül, míg a magyar fordításra 2013-ig várni kellett, amikor is a Noran Libro gondozásában a *Válságok árnyékában* című kötet részeként vehette kézbe az olvasó.⁷ A fordítás már akkor is Csejtei Dezső és Juhász Anikó munkásságát dicsérte, nincs ez másként a Hitel Kiadó jóvoltából 2024-ben immáron önálló könyvként megjelentetett, átdogozott fordítással sem. Jelen kötet alapjaként az 1980-ban, Münchenben kiadott verzió szolgál. A mű nyelvezete a német romantika stílusát tükrözi, *A nyugat alkonyához* (1918–22) képest zsurnalisztikusabb hangvétele is erősíti az olvasó érzését, miszerint Spengler inkább profetikus megnyilatkozásokat tesz, semmint szisztematikusan érvel. Noha maga a szerző tagadta, hogy próféta volna.⁸ Gyakran előfordulnak benne tárgyi tévedések, de akárcsak fő művében, úgy jelen kötet esetében is a szerző által felvázolt keretezés az, ami figyelmet és értő olvasást érdemel – ebben pedig ezúttal sem lehet csalódnai.

Spengler szerint a fausti kultúra éppen a civilizációba való átmenet szakaszát éli, és ezzel a helyzetmeghatározással *A döntés éveit* határozottan *A Nyugat alkonyában* felvázolt elméleti keretek között helyezte el. Nem meglepő módon Németországnak kitüntetett szerepet szánt, de úgy vélte, hogy országának ki kell törnie abból a jelentéktelenségből, amibe a háború elvesztése, valamint a weimari köztársaság taszította. A német gondolkodó igen élesen kérte számon hazáján a kisszerűséget, a demagógiát és a nagyívű külpolitikai stratégiák teljes hiányát, ahogy azt nem kevés megvetéssel írja: „Milyen rövidlátás és zajos laposság uralkodik mindenfelé, milyen provinciális álláspontok bukkannak fel, amikor a legnagyobb problémákról van szó” (21). A korszakban válság követett válságot, melyek összességét a világháborúk koraként definiálta Spengler. Ez az az időszak, amikor a bolygó feletti uralomért folyó küzdelem kiéleződik, legyen szó gazdasági, politikai és kulturális vagy akár katonai konfrontációról. Ebben a kontextusban történik meg az európai hatalmak áttekintése, mely során igen lesújtó kép tárul elénk: a brit birodalom belső integrációs ereje megcsappant, Franciaországban a kommunista erők veszélyeztetik az államot, míg az USA belső egysége igen kétséges. Spengler egyedül Németországban látta a potenciált ahhoz, hogy a porosz szellem révén szervezze újjá az európai civilizációt.

Forradalom belülről

A nem sok jóval kecsegtető diagnózis mögött két válságtendencia húzódik meg, ezek közül az első a „fehér világforradalom”, ami alatt nem egy konkrét eseményt, hanem egy évszázados folyamatot kell érteni. Ráadásul Spengler szótárában a *fehér* és a *színes* megnevezések nem fajbiológiai szempontokat követnek, hanem sajátos *Lebenswelt*et jelölnek; erre a legjobb példa, hogy a délolasz, az orosz vagy a spanyol területek lakóit ugyancsak a *színesek* közé sorolta.

Spengler *A Nyugat alkonyában* lefektetett módszertani eszközökhöz nyúl, amikor – többek közt – az antikvitás történelmi analógiáján keresztül szemlélteti a civilizáció lassú elmúlását. Ez nem csak politikai vagy éppen gazdasági

6 Oswald SPENGLER: *A nyugat alkonya* [1918] I. köt. ford. JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső – SIMON Ferenc, Noran Libro, Bp. 2011. 13. Vö. NOVÁK Zoltán: *Oswald Spengler filozófiája és a dinamikus jogszemlélet*. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011. Lásd még: CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2009.

7 Oswald SPENGLER: *A döntés éve*i [1933] = *Válságok árnyékában. Filozófiai írások*. ford. JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső, Noran Libro, Bp. 155–327.

8 Lásd Oswald SPENGLER: *Ich bin kein Prophet. Die Aufzeichnungen „Politica” aus dem Nachlass*. C. W. Leske, Düsseldorf, 2021.

Bukás –

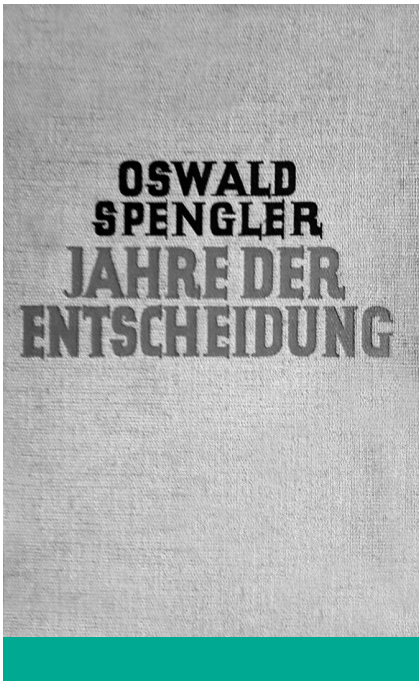
A budai királyi palota lerombolt
Habsburg-lépcsője 1945-ben
(Fortepan)

válságsorozatot jelent. Ennél sokkal mélyebb dezintegráció húzódik meg a felszín alatt: a kulturális formák széthullása. Ennek során a régi arisztokratikus, kecses és emelkedett kultúra lassan, de biztosan süllyed bele a közönséges plebejus és demokratikus civilizációba. Ezen évszázados forradalom szubjektuma a kultúrák kései szakaszában kialakuló nagyvárosok lakossága, pontosabban „tömege”. Spengler igen megvetően beszél erről a rétegről, „formátlan emberi homok, amelyből mesterséges, éppen ezért mulékony képződmények gyúrhatók” (120), írja. A kultúrában a társadalmi tagolódás a belső kvalitások formavilágát tükrözte, a hierarchia az emberi minőségek differenciájának lenyomata volt. A felső rétegeket elsősorban nem a pénz választotta el az alantas csoportoktól, hanem a kifinomultság, a manír, az igényesség és az előkelőség. A középső rétegek számára a mobilitás a viselkedés tökéletesítésével járt együtt, ugyanis hasonulni akartak a felső rétegekhez.

A Spengler által megrajzolt idilli képet azonban a szkeptikus racionalizmus formájában születő modernitás, pontosabban elsőként az angolszász materializmus (Adam Smith), majd a marxista és más progresszív eszmék felszámolták. Az így kialakuló, gazdasági alapokon álló osztályszemlélet jellemezte a gyökértelen városi tömegeket, akik – a német gondolkodó szerint – híján voltak a kultúra szigorú és arisztokratikus formáinak. A nemzet és a nép helyét a tömegek vették át belső etikai rétegződés nélkül, a maguk formátlanságával: „A »társadalom« viszont azt jelenti, hogy kultúrával, formával rendelkezünk, beleértve ebbe a magatartás és a gondolkodás legapróbb vonásait.” (122) Spenglernél érdekes hangsúlyeltolódás figyelhető meg, hiszen a munkás, mely a *Poroszság és szocializmus* (1919) lapjain még az *eljöendő* Német Birodalom formaalkotó eleme volt, itt már csak a pusztítás eszköze.⁹ Azé a pusztításé, melyet a polgárság „romlott” tagjai indítanak el a maguk liberális színezetével, de lassan a pártfunkcionáriusok, tömegszónokok, újságíró-firkászok és

⁹ Lásd bővebben: Oswald SPENGLER: *Poroszság és szocializmus* [1919] = Uő: *Válságok árnyékában*. I.m. 9–106.

Döntés kérdése –
A *Jahre der Entscheidung* (1933)
első kiadásának papírborítás
és keménytáblás változata

„népképviselők” válnak a kizárólagos haszonélvezőivé. Az egyenlőséget és szabadságot követelő tömegagitátorok, akik „e jogokat nem a »nép« számára határozták meg, hanem a magukat »népképviselőknek« kinevezők söpredéke számára” (128), ők azok, akik a párt és a pénzen vett választások révén züllesztik le a kultúra korábbi formáit. Ez a réteg kifejezetten ellenséges a parasztsággal, kézművesekkel és kisiparosokkal szemben. Utóbbiak ugyanis még túl sokat őriztek meg a régi kultúrából ahhoz, hogy a szellemileg lezüllött polgári réteg a pusztítás eszközeiként használják fel őket. „A liberalizmus vaksága és gyávasága azonban még tovább megy” – fogalmaz Spengler, általános szabadságjogokat biztosít, így hízelegve a tömegnek, ezzel a világ alulról való szemlélését plántálva el a munkásokban. Ez a folyamat lassan minden hagyományos intézményt megfertőzött, ez alól még az egyház sem volt kivétel – sőt!

Spengler osztotta a radikális konzervativizmusra jellemző attitűdöt, miszerint a kereszténység és a progresszív gondolkodás között szoros kapcsolat áll fent. Mintha Guillaume Faye vagy Charles Maurras sorait olvasnánk: „Mármost a Nyugat valamennyi kommunista rendszere ténylegesen a keresztényteológiai gondolkodásból származik”, továbbá „a keresztény teológia a bolsevizmus nagyszülője”. Ezen a ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kereszténység és a progresszív ideológiák között, ahogy azt többen kimutatták, valóban van strukturális hasonlóság.¹⁰ Azonban mind a teleologikus gyökerű liberalizmus, mind a marxizmus a keresztény vallás visszaszorulásának egy-egy lehetséges alternatíváit képviselik – ahogy a konzervativizmus vagy akár a nacionalizmus is. Véleményem szerint félrevisz, ha az igen gazdag és belső feszültségektől egyáltalán nem mentes keresztény gondolatosság örökségét kizárólag a progresszív gondolatvilágban pillantanánk meg.

Spengler számvetése szerint a fehér forradalom „vívmányai” közé tartozik az állam szétverése az üres parlamentarizmus révén; az arisztokratikus elit és emelkedett világnézetük felszámolása a pénzen vett demokráciával; a munkások számára kiharcolt irreálisan magas bérek, melyek kifizetése érdekében a parasztság, a kisipar, a mérnökök, a feltalálók és a hivatalnokok kárára vontak el erőforrásokat, így a legprimitívebb kézi munka javára tolódott el a mérleg. Ráadásul az eddigi jólétet az biztosította, hogy az európai államok kezében volt az ipar monopóliuma. Azonban – ahogy azt Spengler *Az ember és technika* (1931)

¹⁰ Karl LÖWIT: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. BOROS Gábor – MIKLÓS Tamás, Atlantisz, Bp. 1996. és Jacob TAUBES: *Nyugati eszkatológia*, ford. MÁRTONFFY Marcell, Atlantisz, Bp. 2004.

című írásában is kifejtette – a technológia felelőtlen exportja révén a színesek is beszálltak az iparba, ezzel egy olyan konkurencia jelent meg, mely sokkal alacsonyabb bérért is hajlandó dolgozni.¹¹ Ennek eredményeként megindult az ipar kivándorlása Európából, előkészítve a kontinens gazdasági összeomlását.

Forradalom kívülről

A belülről érkező forradalom menthetetlenül összeforrt a másik válságtendenciával, a kívülről jövő forradalommal. Az osztályharc összekapcsolódott a civilizációk konfrontációjával, ezzel új keresztfrontokat nyitott meg. Spengler ezért a liberalizmust tette meg felelőssé, ugyanis úgy látta, hogy ezen eszme adott világnézetet a színesek számára, akik Marx tanai révén csak tovább radikalizálódtak.

Európa meggyengülése éppen a liberális-marxista eszmék megvalósítása miatt következett be, azonban a progresszív gondolkodók nem a megoldáson törik a fejüket, hanem csak továbbmélyítik a válságot. „Az egész liberál-szocialista problémairódalom a fehér rassz ezen öngyilkosságáról szól” (277), s ezt látván az egykoron gyarmatosított népek „kételkedni kezdtek az idegenek valódi fölényében, s mihelyt azt érezték, hogy az uralkodásra való eltökéltsége lanyhul, rögvést a lehetséges támadásról és győzelemről kezdtek gondolkodni” (258).

Spengler diagnózisa kérelhetetlen: a civilizációk összecsapása elkerülhetetlen, mert a színesek látják, hogy a nyugati világ gyenge, ezért nem képes, de nem is akarja már megvédeni magát. Ezt a sajátos tudatállapotot nevezte *fellah*-tudatnak, mely egy civilizáció metafizikai öngyilkosságát jelenti. Azonban – ahogy a cím is sejteti – a német gondolkodó még látott esélyt az elkerülhetetlen vég késleltetésében. Ennek eszköze a cezarizmus, egy nagy formátumú politikus egyeduralma a pénzemberek és a városi tömegek felett. Az ehhez szükséges eszközök saját korában nem álltak rendelkezésre, így ennek megteremtése még hátra van.

Spengler és a nemzetiszocializmus

A kötetben található utószó eredetileg 2008-ban jelent meg – ugyancsak – Csejtei Dezső és Juhász Anikó tollából, a magyarul elérhető egyetlen Spengler-életrajzi kötetben. Jelen kiadásban egy valamelyest átdolgozott, valamint az újabb kutatások eredményivel kiegészített, igen értékes szöveg olvasható.

A *döntés éveit* könnyű félreolvasni, hiszen Spengler ezen írásában is felveti a cezarizmus szükségességét, ráadásul mindezt három évvel Hitler hatalomra jutása előtt. Azonban – ahogy arra Csejtei is felhívja a figyelmet – egyfelől Spengler nem tudhatta a mű írásakor, hogy Hitler hatalomra kerül-e vagy sem, másfelől igen rossz véleménnyel volt a nemzetiszocialista politikusról. Ennek ellenére Magyarországon a kommunista értelmiség – élen Lukács Györggyel – arra tett kísérletet, hogy a konzervatív forradalom alakjait a náciizmus szálláscsinálóiként láttassa. Ennek hatása még a kétezres években is érezhető volt egyes tudományos körökben. Csejtei ugyan nem tagadja, hogy az életfilozófiák és a nemzeti szocialista eszme között ne volnának átfedések, azonban véleménye szerint kellő gondossággal kell vizsgálni és mérlegelni a kérdéskört.

Az utószóban megfelelő részletességgel kerül bemutatásra, hogy a német gondolkodó nem kevés ellenérzéssel viseltetett a mozgalom iránt, azonban – saját fontosságát túlbecsülve – nem zárkózott el attól, hogy tanácsai révén kísérletet tegyen a párt átformálására. Az esetleges együttműködés lehetőségét a közös ellenség (versailles-i béke, weimari rendszer, liberálisok, kommunisták), valamint a felvilágosodás racionalizmusának elvetése szolgáltatathatott volna. Ennek ellenére – ahogy Csejtei helyesen rámutat – **Spengler az arisztokratikus porosz konzervatív gondolat talaján állt, idegen volt tőle a náciizmus demagógiája**, tömegagitációs és chaliasztikus jellege, valamint a fajbiológia gondolata, ami alapjaiban tért el a német gondolkodó belső értelemadásra vonatkozó rasszfogalmától. Nem mellesleg a munkásság iránti megvetése

11 Oswald SPENGLER: *Az ember és a technika* [1931] = *Uő: Válságok árnyékában. I.m.* 107–154.

csak erősödött Spenglernek, ami nem választható el a náciizmus térnyerésétől. Ennek ellenére mégis az NSDAP-re szavazott, pedig erős kritikával illette Hitlert. Ennek oka, hogy a pártnak akkor több szárnya volt, Spengler pedig Gregor Strasser vonalát támogatta. A hosszú kések éjszakáját követően a német gondolkodó is nagyobb távolságot tartott a náciiktól. A hitleri rezsim párszor megpróbálta megnyerni magának, azonban Spengler elutasította ezeket a közeledéseket, aminek eredményeként a rendszer előbb kritikával illette, majd később némaságra ítélte. A német gondolkodó utolsó feljegyzéseiben a hitleri rezsim kíméletlen és érzelmileg erősen terhelt kritikája lelhető fel.

A MŰ FOLYTATÁSAI

Oswald Spengler művei magyarul

Gép és ember – Egy új életfilozófia gondolatai [1931] bev. Nagy József, ford. Sz. Mátray Sándor, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1932.

Ember és gép – Egy új életfilozófia gondolatai [1931] (2. kiad.) ford. Sz. Mátray Sándor, Danubia, Bp. 1943.

A politika filozófiája. ford. nélk. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék, Bp. 1982.

A Nyugat alkonya. I-II. kötet [1918–22] ford. Csejtei Dezső–Juhász Anikó, Európa, Bp. 1994.

Ember és gép – Egy új életfilozófia gondolatai [1931] (3. kiad.) bev. Nagy József, ford. Sz. Mátray Sándor, utószó Tudós-Takács János, Pannon Alapítvány, Bp. 2001.

A Nyugat alkonya. I-II. kötet [1918–22] (2. átdolg. kiad.) ford. Csejtei Dezső–Juhász Anikó–Simon Ferenc, Noran Libro, Bp. 2011.

Válságok árnyékában – Filozófiai írások [Poroszság és szocializmus (1919), *Az ember és a technika* (1931), *A döntés éve* (1933)] ford. Csejtei Dezső–Juhász Anikó, Kossuth, Bp. 2013.

Pesszimizmus [Pesszimizmus? (1921), *Oroszország és Németország keleti problémájának kettős arculata* [1922], *Nietzsche és évszázada* (1924)] ford. nélk. Várászló Macska, Pécs, 2020.

A Nyugat alkonya. I-II. kötet [1918–22] (3. átdolg. kiad.) ford. Csejtei Dezső–Juhász Anikó–Simon Ferenc, Noran Libro, Bp. 2021.

A döntés éve [1933] ford. Csejtei Dezső–Juhász Anikó, Hítel, Bp. 2024.

Válogatott beszédek és tanulmányok I. kötet [Pesszimizmus? (1921), *Oroszország és Németország keleti problémájának kettős arculata* [1922], *Nietzsche és évszázada* (1924), *Franciaország és Európa* (1924), *A nemes feladatai* (1924), *A német népjellegről* (1927), *Az amerikai kultúrák kora* (1933), *A Krisztus előtti második évezred világtörténelméhez* (1935)] ford. Németh Bálint, Caeta, Bp. 2024.

Spengler közel száz éve született könyvét olvasva a fehér és a színes forradalomról, valamint ezek fúziójáról, az ipari termelés és a gazdaság válságos helyzetéről, a legyengült és tehetséges politikai vezetést nélkülöző Európáról nehéz nem a korunkra jellemző válság diagnózisát látnunk benne. Nem véletlen, hogy többen a német gondolkodó által megrajzolt mentális térképet veszik alapul a 21. századi Európa nehézségeinek leküzdéséhez.

Egy ilyen kísérlet – a hazai jobboldal számára sem teljesen ismeretlen – David Engels *A birodalomválság útján* című kötete.¹² Engels – Spengler mentén – megállapítja, hogy Európa egy fundamentumait érintő, sokrétegű válságperiódusban van, mely az emberi létezés minden területén érezteti a hatását. Állítása szerint a népesség csökkenése és elöregedése, a csökkenő ipari termelés, a szociális jutatások túlzott növekedése, a bevándorlás és annak nyomán terjedő erőszak, valamint a kontinens politikai eljelentéktelenedése párhuzamba állítható a római köztársaság hanyatlásával. Engels, szellemi elődjéhez hasonlóan, ugyancsak annak ad hangot, hogy van még remény a fausti civilizáció számára. Ez pedig nem más, mint az egész európai civilizációra kiterjedő cezarizmus. Az ő esetében ezt „a társadalmunk autoriter, népszavazásos alapon működő és konzervatív reformjának” tekinthetjük.¹³ Ennek politikai formája pedig az Európai Birodalom volna.

Spengler gondolatainak egy másik, alapvetően pesszimista örököse Guillaume Faye volt. Engelsszel ellentétben Faye munkássága úgy is olvasható, mint a fehér és színes forradalom végső sikerét követő összeomlás konzervatív rehabilitációs stratégiája. A francia Új Jobboldal valamikori teoretikusának meglátása szerint Európában szükségszerűen bekövetkezik az anarchia időszaka, melyet a liberális-progresszív stratégia teljes kudarca idéz majd elő.¹⁴ A bevándorlás, a politikai tehetetlenség és a kulturális öngyűlölet révén kibontakozó etnikai lázongások és összecsapások azonban lehetőséget teremtenek egy új Európa felépítésére. Faye ugyancsak egy birodalmi Európát képzelt el,¹⁵ azonban míg Engels lát esélyt a (relatív) békés átalakulásra, addig a francia gondolkodó már csak a teljes újramezklésben bízott. ■

12 David ENGELS: *A birodalomválság útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása.* ford. Csósz Róbert, L'Harmattan, Bp. 2018.

13 Uo. 312.

14 Guillaume FAYE: *The Colonisation of Europe.* Arkto Media, London, 2016.

15 Guillaume FAYE: *Archeofuturism.* Arkto Media, London, 2010.